

АМБИВАЛЕНТНАТА ЖИТЕЙСКА ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЧОВЕК, ПОГЛЕДНАТА ПРЕЗ МОДЕЛА НА КАРНАВАЛА

(„Летен ден“, Елин Пелин)

Костадинка Христова

Професионална гимназия „Константин Фотинов“ – Самоков

Творчеството на Елин Пелин отдавна се е превърнало в неразривна част от нашата културна памет и духовна същност. Това място на писателя се определя от умението му, вглеждайки се в обикновеното, делничното, да открива основополагащите принципи на българското живеене. Пъстър и многообразен е нашият свят в разказите на Елин Пелин. Той приютава в себе си и радост, и страдание, и отчаяние, и порив. Но тази разноликост на ситуации и хора е споена и хармонизирана от вниманието към човека и човешкото. „Художественият свят на Елин Пелин е удивително цялостен и единен, той е свят на човешкото“ (Николай Чернокожев). Творбите на писателя разказват за изпитанията и неволите, пред които животът поставя хората, но те извеждат на преден план не нещастията, а внушенията, че българинът винаги открива пътя на възкресението. В съдбата на Елин-Пелиновите герои болката и разочарованието са повече от сбъднатите мечти. Но тези хора намират извора на своята виталност и духовен стоицизъм във вярата, че „...доброто и злото заедно вървят. Дойде едното, па дойде и другото“ („Задушница“).

Вярата в кръговостта на съществуването заляга в основата на амбивалентната житейска философия на българина от разказите на Елин Пелин. А тази философия е разкрита непретенциозно естествено, но въздействащо убедително в разказа „Летен ден“. Тук Елин Пелин я представя по по-различен начин в сравнение с други свои творби – чрез модела на карнавала. Самата философия на карнавала се гради върху кръговрата на високото и ниското, на привидното и истинското, на профанното и сакралното, на сериозното и смешното. В кръговрата е заложена идеята за движението, обновлението, промяната. Карнавалната идея е реплика срещу застоя, сковаността, конформизма. Тя носи предизвикателството да проблематизираш самия да себе си, да проверяваш всички наготово дадени истини.

Разказът „Летен ден“ на Елин Пелин изгражда битиен модел на българското живеене, който синекдотично се побира в границите на село Горно Ровинище. Заглавието на творбата звучи максимално обобщено, но и недвусмислено насочва към точно определен сезон – лятото. Този сезон е съдбовен за живота на Елин-Пелиновите герои. Това е времето, когато „ден година храни“, когато се събира реколтата, когато се обезпечава животът.

Началото ни въвежда в тягостната атмосфера на малкото грозно селце Горно Ровинище. В пейзажното описание художествените детайли раждат внушения за затъпяване, за оскотяване. Мизерията, мърсотията, нищетата сякаш са задушили енергията на живота. Боклукчливите дворове с неумитите деца, безводното, нажежено до бяло от лятната горещина речище, тъжната стара черква със смачкания покрив и изкривения дървен кръст, жълтите лица на гушавите (болни) жени са все знаци на не-живот, на едно мъчително и безнадеждно съществуване, които „навяват човеку тъга и го карат да бяга“.

Началният пейзаж акумулира нови смисли в образа на летния ден. Изпепеляващата жег се превръща в метафора на безрадостния и безнадежден живот. В началния смислов фрагмент тягостното внушение за безконечността на човешкото страдание се подсилва и от използваното глаголно време – сегашно, времето на безкрайността, времето, което не дава ориентир нито за началото, нито за края.

Във втория смислов фрагмент картината на света се субективизира – „Това лято аз минах през него (селото), може би за двадесетия път през живота си...“. Тази нова гледна точка обаче не споделя нови и различни впечатления от видяното, а само засилва познатите: „...и то ми се стори грозно повече отвсякога“.

Глухотата и пустотата са единствените измерения на съществуването. Къщите са затворени и безлюдни. В селото са останали „две-три полуголи деца“, „една сляпа бабичка“ и един болен човек. За това мъртвило обаче си има причина. „Беше жътва“ – най-усилното, най-съдбовното време в календара на селянина. И макар природата да е разкрила немилостивото си лице, всички човеци са на полето:

Денят беше душен и тежък. Слънцето упорито се бе спряло посред синия небесен купол и сипеше огън и жар от висините. Чувстваше се страшна умора.

[...]

Над широкото поле, заградено с венец от сини далечни планини, трепереше адска марана. Тежко и уморително безмълвие цареше в запаления въздух. Навред из узрелите нивя се белееха групи жътвари и жътварки. Ни пъдпъдък се обаждаше, ни чукулига пееше.

Тягостният пейзаж отвежда към размисли за труда жертва и саможертва в името на живота. Жетвата-жертва осветява, сакрализира труда на полето.

Това не е просто събиране на реколтата, не е само осигуряване на прехраната, а свещенодействие за запазване и продължаване на самия живот. И в това свещенодействие човекът би вградил себе си („По жътва“). Кулминацията в ритуалното осмисляне на труда е песента на жетварките, чийто отглас се подема сякаш от самото поле, за да се издигне като молитва, за да събере в единството на битието земното и небесното, човешкото и божественото.

На тържествената сакралност, характеризираща ритуалната жетва, е противоположена атмосферата на „ханчето край шосето“.

Вътре беше хладно. Неравният под от калени плочи беше изметен и полян с вода. Широките стрехи на покрива не пущаха слънчевите лъчи през прозореца и вътре цареше полумрак, който отморява очите и някак си освежава.

Пространството на кръчмата е контрапункт на пространството на селото и полето. Самата кръчма е ситуирана на пътя. А този образ активира асоциациите за движение, изпитания и изменчивост, за проверка на ценностите и сдобиване с нови знания и опитности. Топосът на кръчмата също е натоварен с богат смислов потенциал. Това е празнично пространство със своя норма, която превръща много от забранените неща в позволени. По този начин позволява на човека да се дистанцира от делника – за да забрави или за да погледне отстрани. Кръчмата е място, в което единението между хората протича според друга норма. Не колективните социални регламентации спояват кръчмарската общност. Пиенето, пеенето, общата трапеза, пиянската разтуха, свирнята и танцът са преживяванията, които изграждат единството в кръчмата. Това са все дейности от празничния ред на битието. Те не се вменят в нормата на ежедневието, а в регламентиран социален живот.

Но задачата на празника е да коригира делника. Празникът има ценностно и смислонабавящи функции, той трябва да обнови делника и в този смисъл празникът е свързан с кръговрата на живота. Разказът „Летен ден“ разкрива как акумулирането на жизнени сили се постига чрез снизяващото изживяване на сериозното, чрез „проверка“ на нормата в карнавално-празничното пространство на кръчмата.

Еманципацията на „кръчмарското“ пространство от строго регламентираното социално пространство на художествено равнище е постигната чрез антитезното изграждане на двата образа. Горещият, нажежен до бяло, душен ден на полето контрастира на освежителния хлад и отморяващата очите тъмнина в ханчето. На усиления жертвен труд на жетварките е противопоставена врявата на петимата пияни селяни, които в най-съдбовното време, наред с трудовия ден си устройват веселба.

Героите в кръчмата са аутсайдерите на селското общество, чешитите на селото. Те са представени през очите на новодошлия дугоселец, за когото обаче не са непознати. Така зададената гледна точка към героите поражда доверие – това е погледът на външния за социума човек, който обаче има вече изгра-

дени човешки връзки с тези хора. Погледът към героите се глобализира и се насочва към човешкото, към екзистенциалното, онова, което не е подвластно на социалните предписания и предразсъдъци.

Героите в кръчмата са ярки образи, силно индивидуализирани, но обединени от това, че всеки от тях малко или много носи у себе си елементите на карнавално-празничното. Всички имат значещи имена, които отвеждат към метафоричната същност на персонажите.

Внезапно иззад масата се вдигна едно мъничко, хило човече, с детинско, но старо и сбръчкано лице, по което нямаше никаква следа от брада и мустаци. Това къосе... се казваше Марко... В турско време, някога си, той бил учител и от Освобождението постоянно даваше прошения за пенсия.

Марко – името поражда асоциации в две посоки: към фолклора (Крали Марко) и към християнството – апостола евангелист Марко. Портретното описание и действителната характеристика на героя са в гротескова контрастност с внушенията на името. Няма и следа от кралимарковското юначество, нито пък от духовната извисеност и саможертвеност на евангелиста Марко. Героят прилича на шут, на палячо. Той се отличава с една човешка недоизграденост, която го прави да изглежда смешно нелеп – между старец и дете; между мъж и жена. А непрекъснатите прошения към властите да му бъде отпусната пенсия, разкриват колко много иска да бъде значим, да бъде взет насериозно. В самото му поведение има някаква театралност, предвзетост и неестественост, но и следа от комплекси:

Той заскача около мене весел като дете и записка с тънък и смешен женски глас...; Той почна да ме разпитва дяволито за това, за онова и се мъчеше да бъде умен и приятел със значение.

Карнавално-масковият акцент в представянето на Марко е един „крив зелен зъб, който застъпяше долната му устна“. Този герой със своята неуловимост, със своята граничност е пародийно vyplъщение на мъжкото начало, водещо в патриархалния свят.

Следващият герой от пианската компания е Гаврил – кметът на селото. Социалната му позиция предполага той да бъде пазител на нормата. Лесно разчитаема е и християнската символика на името, която отвежда към образа на архангел Гавриил. Архангел Гавриил е един от седемте серафими, стоящи най-близко до Бога. Самото име означава „сила Божия“. Неслучайно именно този ангел донася благата вест за раждането на Спасителя.

Но Елин-Пелиновият герой е опровержение както на високите социални очаквания към него, произтичащи от позицията му в общността, така и на сакрално-духовната устременост, зададена чрез смисъла на името му. Елин-Пелиновият Гаврил е „чуден човек“. Налага се с физическото си присъствие; той е vyplъщение на мъжкото начало в неговата първичност и естествена природна зададеност – едър, здрав „като дъб селянин“, „с дълги, извити като два сър-

па мустаци“, които придават „юнашки вид на господарската му външност“. Респектиращото впечатление, което Гаврил прави на пръв поглед, е ерозирано от няколко художествени детайла. Той е герой от Сръбско-българската война, но той е герой и от своите истории с жени; той е сиромас, но не обича да работи, а обича да продава чорбаджилък. Както и при Марко, и при Гаврил има едно гротесково разминаване между видимо и същност.

До Гаврил на масата седи „с отпусната глава Иван Дядката“. Името и на този герой също е с двойна смислова натовареност. То отвежда към библейската фигура на Йоан Предтеча, Кръстителя, който пророкува идването на Месията, на Спасителя. Прозвището на героя говори за авторитета му на мъдрец сред останалите от общността. Единствено при този персонаж посланията на името не влизат в категорично противоречие с характеристиките му. Иван Дядката е човек на границата. У него е силна връзката с духовното начало, жива е съвестта му: „Той смирено ми протегна ръка... **въздъхна и се помъчи да мине за трезвен**“. Личната човешка драма е обезвериля героя и го изтикала в социалната периферия. Прави впечатление, че представянето на Иван Дядката е изградено не чрез портретна характеристика, а чрез отношението на другите към него: „Имаше четиресет години и се ползваше с почит в селото, защото бе грамотен, разумен, с весел характер и пееше в черква“. У него сякаш са се събрали двама души: „Трезвен, той беше добър човек“. Друг става, когато пие. Образът на Иван Дядката е мостът между празничното и делничното, между битовото и духовното. Именно него Марко ще помоли да пее, а след отказа му Гаврил ще подкани да пие:

– Дядка, запей! – настояваше Марко.

– Ха, Дядка! – рече Гаврил.

– Не!

– Запей бе, Дядка, запей!

– Не думкайте, няма да пея!

[...]

Гаврил му подаде чашата.

– Дядка, пий!

– За пиене – ще пия.

– Ха така де, не ставай жена! – викна кметът.

Тези два кратки диалога на пръв поглед са пиански безсмислени и самоцелни, но те отвеждат към две символни действия, типични за празничното пространство на кръчмата – пиенето и пеенето. В нашия език глаголите „пея“ и „пия“ са тясно свързани не само поради голямата си фонетична близост, но и чрез смислова връзка, която се опира върху откопелешни традиции в бита и душевността на българина. И двете действия – пеенето и пиенето – са амбивалентно натоварени в съзнанието на българския човек – той пее и в радост, и в печал; той пие и в щастие, и в болка. Пеенето освобождава духа, пиенето – тялото.

Отказът на Дядката да пее и съгласието му да пие, имат символен смисъл. Героят сякаш търси забрава, а не просветление. Него го разбира селският поляк Пелинко. Името на този герой препраща към мъдростта на фолклора и лечебната сила на природата. Това име също носи амбивалентен смисъл – пелинът е билка, лек; той носи облекчение за болката, което обаче е резултат от неръкотворна сила. Но пелинът е горчива билка – за да постигнеш изцелението, спасението, трябва да преминеш през горчилката на изпитанието. Самият живот на Пелинко е илюстрация на името му, на неговата дуалистичност. Героят е выплъщение на енергичността, на виталността, но и на човешката гордост. Той ще познае любовта, но и ще се откаже доброволно от нея, което няма да попречи да продължи да страда. У Пелинко също има някаква извънмерност. Той отказва да стане чорбаджийски зет, въпреки че любовта му е споделена, въпреки че семейството на Милена не се противопоставя. Този жест може да бъде разчетен като романтична проява на своеобразното самочувствие на бедняка, на неговата човешка гордост и социално честолубие. Ако историята свършваше дотук, такъв избор би бил героичен. Наистина, Пелинко напуска чорбаджийската къща, но оставя Милена посрамена и тя е принудена набързо да се омъжи в друго село. Щастието не съпътства Пелинко и в последващия му живот – по-късно той успява да се ожени, „само че жена му наскоро умря и сега той бе вдовец“. В душата на героя остава празнина, която го приобщава към компанията в кръчмата.

Третият диалог в творбата събира в едно двете амбивалентни начала.

– Дядка, пий и пей – продължаваше да удря той (Пелинко) по масата.

– Да пукна, ако запея!

– Пукни тогава – по-добре да пукнеш!

[...]

– Няма да пея! – вдигна глава Дядката. – Срам ме е... жал ми е. Полето гори. Децата ми са там, работят... Пък аз се напих... Няма да пея!

В думите на Иван Дядката звучи вината, родена от съзнанието за преминалата социална и нравствена граница. Традиционният култ към труда ражда срам, а невъзможността да се върнеш в нормата, безволието раждат жал. Неслучайно към познатите вече мотиви за пиенето и пеенето се присъединява и мотивът за смъртта – унижовителка и обновителка, край и начало в битието. Този диалог е своеобразен идейно-емоционален център на творбата. Той е и начало на промяната у героите.

Гаврил се опитва да успокои съвестта на Дядката с познати клишета:

– За какво се замисли? Деца имаш – нека работят, ти почивай... Защо си ги чувал?... Сиромаси сме, Дядка... си-ро-ма-си сме! И да работиш, и да не работиш – все то. Това ще ни остане.

На тази повърхностна профанизация на ситуацията Дядката отговаря на черковно-славянски с цитат от библейския текст: „И во гресех роди ме мати

моя“ (Давид псалом 50). Това извежда ставащото от конкретиката на битовото в измеренията на битийното. Героите в кръчмата притихват, сякаш всеки се вглежда в душата си, слуша нейния глас, търси себе си.

Запрелият часовник на стената внезапно почна да бие. Ударил е часът на промяната и това е означено чрез черковната песен, подхваната от мъжете:

От юно-сти мое-я

мнози бо-рют мя страс-ти.

Нещо у човека е трепнало, нещо се е пропукало в душата му и тя е предусетила нови хоризонти за себе си. Време е човекът да намери себе си, да приеме нормата у себе си, за да бъде пак част от хармонията на битието:

Вътре ненадейно влезе Павел Нямото – синът на Дядката, – изгледа гневно пияните и като приближи баща си, почна да го дърпа за рамото.

Синът на Дядката носи името на един от първостроителите на християнската църква, на апостола, който обяснява и тълкува постулатите на вярата. С неговото нахлуване в кръчмата нахлуват и нормите на сериозните социални регламентации. Павел е глухоням, но излъчва духовна сила. В образа на този герой липсва и следа от карнавалното начало въпреки физическия му недъг (така експлоатиран в карнавалната култура). Образът е монолитен и трябва да послужи за отправна точка и коректив в поведението на кръчмарската компания. От всички само Иван Дядката го разбира и се чувства виновен. Виновен е не само пред сина си, но и пред нормата, пред сакралния култ към труда на полето:

– Не ме ще, магарето! Грехота е, вика, да ида пиян на нивата, дето се ражда хлябът... Ех, има право... умен е мой Павел! И защо не ме би? Падаше ми се!

Думите на Иван Дядката са знак за постепенно преодоляване на празнично-карнавалното начало и връщане в нормата чрез открояване на най-стойността у нея – опазването на живота. Неслучайно в разговорите се подхваща темата за женитбата – връхната точка в социалната и личностната реализация на патриархалния човек. Жененето е свързано с новото начало, с вписването в традиционния ценностен ред на общността, който има своите опори в битийните закони. Този разговор обаче продължава да е на границата, защото въпреки сериозността на темата диалогът е наситен с пиперливи закачки и солени шегички по адрес на Марко във връзка с неговия злополучен брак. Така амбивалентното начало продължава да звучи в творбата.

Цялостното духовно преображение на героите се случва в следващия смислов фрагмент – свирнята на Пелинко. Магическата песен на кавала като с възшебно ключе отваря душите на героите (даже спящият през цялото време дядо Йорго се събужда), за да ги поведе по пътя на катарзисното очистване. Повествованието изоставя личните характеристики. В свирнята изплаква болката си изстрадалата човешка душа, освобождава се от напластяваната

мъка, от всички предишни безпокойства, от всички овехтели чувства – добри или лоши.

Първите звуци зашумяха като дълбока и продължителна въздишка и полека-лека загаснаха, сякаш потънаха в едно безкрайно море от страсти и скърби. После отново по-тъжно и по-високо се поеха, падаха на сърцето, вземаха душата и като вълшебни и дивни сънища я унасяха и увличаха в своите леки вълни. Всички се спогледаха и сякаш всички разбраха своите потайни мъки...

[...]

А кавалът все повече и повече унасяше. Той хващаше най-тънките, най-нежните, най-потайните желания и скърби на душата, разтапяше я в своите дивни звукове и говореше, говореше и разказваше нещо умилително, безкрайно тъжно, но тъй хубаво и тъй чисто!

Като след изповед в душите се раждат чистотата, хубостта, надеждата. И за светостта и тържествеността на тоя миг мълчанието е най-подходящо. Духовното пътуване на героите сякаш продължава и след като Пелинко е престанал да свири.

Постепенно всички се отърсват от магията и се връщат към реалността, но вече преобразени. Съвсем естествено зазвучава игривата весела песен, подхваната от кавала на Пелинко. Леко е на човешката душа, която се е освободила от своето бреме. Външен знак за това облекчение и умиротворение е танцът на Иван Дядката. Танцът също е част от народната ни празнична ритуалност. Той има сакрални функции и е включен в амбивалентното преобръщане на света.

Пелинко отново „прекършва“ свирнята и подкарва пак тъжната. Останалите унесено го слушат. С очистени души, те са лице в лице с горчивата истина, която им разкрива кавалът – в живота на човека радостта и щастието бързо преминават, постоянен спътник са изпитанията. Но и в неволята си човек трябва да пази доброто у себе си, трябва да има очи за красотата.

Спорен е летният ден на Елин-Пелиновите герои. Те са извървели своя път към човешките истини. Вече са спасени от изпепеляващата болка на отчаянието и срама от себе си. В техния свят ясната вечер носи „приятна хладина“. Нощната картина излъчва умиротворение и хармония и контрастира на душния, изпепеляващ с горещината и безнадеждността си ден от началото на разказа.

Творбата завършва със закачливата любовна песен на младото овчарче, което все още неопитно свири мелодията на живота. Но тази песен носи на крилете си мечтите на нов човешки път, тя е символ на обновителното начало, на безконечността на съществуването.

В разказа „Летен ден“ Елин Пелин ни потапя в най-съкровения дълбини на българската душа. Много фино и емоционално творбата утвърждава ду-

ховната устойчивост и виталността на българския човек, които намират опора в мъдрата му амбивалентна житейска философия. Тази философия укрепва у самия човек вярата в човешкото, вярата в живота, в обновителния кръговрат на битието. Тази философия утвърждава движението като иманентна същност на съществуването, стимулира човека да търси, да проверява житейските истини и да се стреми да бъде част от хармонията, свързваща в едно видимо и невидимо.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Chernokozhev, N. (1995). Svetat na Elin Pelin – V: *Elin Pelin. Razkazi. Geratsite. Savremenni otsenki, kriticheski analizi, literaturni razrabotki*. Sofia [Чернокожев, Н. (1995). Светът на Елин Пелин – В: *Елин Пелин. Разкази. Гераците. Съвременни оценки, критически анализи, литературни разработки*. София]

AMBIVALENT EVERYDAY LIFE' PHILOSOPHY OF BULGARIAN MAN, SEEN THROUGH THE MODEL OF CARNIVAL

✉ **Ms. Kostadinka Hristova**
Vocational School "Konstantin Fotinov"
Samokov, Bulgaria
E-mail: kostadinka1118@abv.bg